

şebilecek örneklerin yapıldığı Fâtımî atölyelerine karşılık Endülü's'te yapılan madenî parlaklığa sahip eserler, Irak'ta Abbâsî devrinde önem kazanan seramik sanatının zirvesini teşkil ederek İslâm seramiklerinin en müstesna örnekleri olmuştur.

Böyle parlak eserler veren Arap âleminin iftihar kaynağı olan el sanatları zamanla yok olmaya yüz tutmuş ve ancak küçük bir zümre tarafından korunabilmiştir. Bundan dolayı son zamanlarda çeşitli Arap ülkelerinde tatbikî sanat merkezleri açılmış ve el sanatları dalında güzel örnekler vermesi hedeflenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezrakî, *Aẖbârü Mekke*, Mekke 1352, I, 106-107; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 338-339; Müberrred, *el-Kâmil*, Beyrut 1405/1985, I, 59; İbn Cübeyr, *Rihle*, Beyrut 1981, s. 246-261; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 210; Semhûdî, *Vefa'ü'l-vefa*, Kahire 1326, I, 335-336, 375; Ahmed Teymur Paşa — Zeki Muhammed Hasan, *et-Taşvîr 'inde'l-'Arab*, Kahire 1942, s. 21, 48, 99, 118-119; Ahmed Fikrî, *Mesâcidü'l-Kâhire ve medârisühâ*, Kahire 1965-69, I, 8; E. Kühnel, *el-Fennü'l-İslâmî* (trc. Ahmed Müsâ), Beyrut 1966, s. 52-53; Cevad Ali, *el-Mufaşşal*, VIII, 19, 21, 25, 27, 28, 39, 69; Ferid eş-Şâfiî, *el-İmâretü'l-'Arabîyye ft Mısrî'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, I, 198; M. G. Moreno, *el-Fennü'l-İslâmî ft İsbânyâ* (trc. Mustafa Abdülbedî) — Seyyid Mahmûd — Abdülazîz Sâlim), Kahire 1968, s. 43, 355, 383; R. Ettinghausen, *Fennü't-taşvîr 'inde'l-'Arab* (trc. İsâ Süleyman), Bağdad 1973, s. 28, 54, 138; a.mlf., "The Decorative Arts and Painting: their Character and Scope", *The Legacy of Islam* (nşr. J. Schacht — C. E. Bosworth), Oxford 1974, s. 274-292; a.mlf., "The Impact of Muslim Decorative Arts and Painting on the Arts of Europe", a.e., s. 292-318; O. Grabar, "Architecture", a.e., s. 244-274; a.mlf., "Abkariyyetü'l-hadâretü'l-'Arabîyye (trc. Abdülkerim Mahfûz), Dimaşk 1982, s. 159, 179, 185-189, 201; L. T. Balbas, *el-Fennü'l-Murâbi'î ve'l-Muvahhidî* (trc. Seyyid Gâzî), İskenderiye 1976, s. 20, 51, 62; Servet Ukkâşe, *et-Taşvîrü'l-İslâmî ed-dînî ve'l-'Arabî*, Beyrut 1977, s. 383, 422; Abdülkâdir Reyhâvî, *el-İmâretü'l-İslâmiyye ft Süriyâ*, Dimaşk 1979, s. 214; M. S. Dimand, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye* (trc. Ahmed M. İsâ), Kahire, ts. s. 253; Lutfi Abdülvehhâb Yahyâ, *el-'Arab fi'l-'uşûri'l-kadîme*, Beyrut 1979, s. 129, 135.

TÂLİB YÂZİCİ

VI. İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR'DA DİN

İslâm'dan önceki Araplar'ın dinleri hakkındaki bilgiler birinci derecede Sebeliler, Katabanlılar, Mañnililer, Hadramutlular gibi Güney Arabistan toplumları ile Kuzey Arabistan ve Hicaz bölgesinde yaşamış olan Semûdlular, Lihyânîlular, Safâlîlular, Nabatîler, Tedmürîlüler gibi Arap toplumlarından kalma kitâbelere ve di-

ğer arkeolojik belgelere dayanmaktadır. Ancak bu belgelerde akide esasları, ibadet ve dua gibi temel dinî konulara dair doğrudan bilgiler verilmemiş, sadece tanrı veya put adları yer almıştır. Yine de bu belgeler sayesinde hiç olmazsa çeşitli tanrı ve put adlarıyla bu adların içerdiği dinî anlamlar hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bundan başka Asurlular, İbrânîler, Yunanlılar ve Latinler gibi bazı milletlerden kalma eserlerde de İslâm'dan önceki Araplar'ın dinlerine dair bilgiler bulunabilmektedir.

Câhiliye şiirleriyle atasözlerinde (em-sâl) eski Araplar'ın nesepleri, savaşları (eyyâm) gibi gözde konular dolayısıyla kısıtlı da olsa Câhiliye dönemi tanrıları, putları, inanç ve telakkileri hakkında bilgilere rastlanır.

Özellikle İslâm'ın doğuşuna tekaddüm eden Câhiliye dönemi ile İslâm'ın zuhuru sırasındaki müşrik Araplar'ın dinleri hakkındaki en güvenilir ve ayrıntılı bilgiler veren kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Ayrıca Kur'an tefsirleri, hadis, siyer ve meğâzî kitapları ile Mekke ve Medine tarihî gibi özel alanlara dair tarihî eserlerden de bu konuda faydalanılmaktadır.

Bazı müslüman bilginler umumi tarih kitapları yanında özellikle Câhiliye Arapları'nın inançları, ibadet şekilleri, putları ve put evleri (büyütü'l-esnâm) hakkında müstakil eserler yazmışlarsa da bunlardan sadece İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm* adlı değerli eseri günümüze kadar gelebilmiştir. Bundan başka Ebü'l-Hasan Ali b. Fudayl ve Câhiz de aynı adla birer kitap yazmışlarsa da (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 138, 210) bunlar kaybolmuştur. İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'dan başka, çeşitli Arap kabilelerinin dinî, siyasî ve kültürel yapılarına dair eserler yazdığını, ayrıca *Edyânü'l-'Arab* adlı bir eser telif etmiş olduğunu biyografik kaynaklardan öğreniyoruz (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 109; Yâkût, XIX, 290). Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin naklettiğine göre (*Bulâğu'l-ereb*, II, 308) Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Hâlî' de *Ârâ'ü'l-'Arab* ve *edyânühâ* adlı bir eser yazmış ve İbn Ebü'l-Hadîd bu kitabı inceleyerek *el-'Abkariyyü'l-hişân* adlı eserinde bazı hatalarını düzeltmişti. Câhiz de *Kitâbü'l-Esnâm*'dan başka *Edyânü'l-'Arab* adlı bir eser daha yazmış olup Şehristânî bu eserden faydalanmıştır (bk. *GAL Suppl.*, I, 496).

Din kelimesi İslâm'daki istilâhî mânasıyla Câhiliye döneminde de kullanılmak-

taydı. Nitekim Câhiliye döneminin Hanîf inancını benimsemiş şairlerinden Ümeyye b. Ebû's-Salt'a isnat edilen bir beyitte bunu açıkça görmekteyiz: "Kıyâmet gününde Allah katında Hanîf dininin dışındaki bütün dinlerin uydurma olduğu ortaya çıkacaktır" (Ebû'l-Ferec, IV, 122). Dinin bu mânası Semûd kavminden kalma kitâbelerde de tesbit edilmiştir. Bu kitâbelerden birinde Semûd kavminden bir kişi tanrı "Vedd'in dini"ne bağlılığını belirtmiştir. Başka bir metinde ise "Vedd'in dinine bağlı kalarak öleceğim" denilmektedir (Cevâd Ali, VI, 8).

Hemen bütün İslâmî kaynaklarla bazı müsteşriklerin tesbitlerine göre diğer Sâmi kavimler gibi Araplar'ın da en eski dinleri tevhid esasına dayanmaktaydı (İbnü'l-Kelbî, s. 6). Ne var ki Câhiliye döneminden bugüne ulaşan belgelerde Araplar'ın ilk dinlerinin tevhid dini olduğunu gösteren kesin bilgilere rastlanmamıştır. Ancak bazı kitâbelerden "Zü Semâvî" (göğün hâkimi, göğün ilâhı) denilen bir tek tanrıya ibadet edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu Yemen'in Yahudilik ve Hristiyanlık tesirine girmen önceki bir inancı olup tevhid akidesinin ihtiva ettiği bir tek tanrı inancına dayanmaktaydı.

Arap yarımadasında ve daha çok Güney Arabistan'da milâttan sonraki yıllarda var olduğu anlaşılan bir rahmân inancıyla da karşılaşılmalıdır; hatta Yemen'le bağlantıları dolayısıyla Mekkeli-ler'in de rahmân inancına sahip oldukları ve bu kelimeyi Allah anlamında kullandıkları bilinmektedir. Nitekim Şenferâ, Sülâle b. Cündeb, Hâtim et-Tâi gibi kişilerin şiirlerinde rahmân isminin Allah'ı ifade etmek üzere kullanıldığını gösteren deliller mevcuttur (meselâ bk. Taberî, I, 131-132). Ya'kübî'nin de kaydettiği bir telbiyede yer alan "Emrine boyun eğdik Allahım, boyun eğdik; sen rahmânsın!" anlamındaki ifadelerde Allah adıyla birlikte aynı anlamda olmak üzere rahmân da kullanılmıştır. Ak ve Es'ariyye gibi Güney Arabistan kabilelerinin telbiyelerinde de bu husus görülmüş: "Rahmânın rızası için... Beyt'i haccederiz" (Ya'kübî, I, 197-198). İslâmî dönemde olduğu gibi Câhiliye döneminde de rab ve ilâh kelimelerinin aksine rahmânın çoğulunun bulunmaması, bu kelimenin bir tek tanrıyı yani Allah'ı ifade ettiğini göstermektedir. Nitekim Araplar'ın en eski inançlarının tevhid olduğunu savunan Renan, bunu Sâmililer'deki en yüce tanrıya ad olarak verilen El

(veya il) inancına bağlamaktadır. Renan'a göre bu isim çeşitli Sâmî ırklarda değişikliğe uğramışsa da ifade ettiği tevhid inancı yaşatılmıştır (E. Renan, I, 1 vd.). Bu rahmân inancının Yahudilik'ten alındığını öne sürenler olmuşsa da Margoliouth gibi bazı araştırmacılar gerekçelere dayalı olarak bu görüşü reddetmişlerdir (bk. Cevâd Ali, VI, 38).

Câhiliye Arapları diğer tanrı ve put adlarından ayrı olarak en yüce mâbud ve yaratıcı tanrıyı ifade etmek üzere Allah kelimesini de kullanıyorlardı. Özellikle dua cümlelerinde "yâ Allah" ve daha sık olarak "Allâhümme" tabirlerine yer verilmesi, ayrıca rahmân ismi gibi Allah isminin de çoğunun bulunmaması, Araplar'ın inancında bu isimlerin belirli ve bir olan tanrıyı ifade ettiğini göstermektedir. Câhiliye şiirinde onların Allah'ı tanıdıklarını ve O'na putlara tanıdıklarından daha üstün sıfatlar isnat ettiklerini, O'nun adına and içtiklerini gösteren pek çok örnek vardır (bk. Cevâd Ali, VI, 103-113). Kur'ân-ı Kerim'in bildirdiğine göre müşrikler putlardan ayrı olarak gökleri ve yeri yaratan, yağmur yağdıran ve onunla toprağı canlandırmanın Allah olduğunu biliyor (bk. el-Ankebût 29/61, 63; Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhuruf 43/9), sıkıntılı zamanlarında samimiyetle O'na yakarıyor (bk. Yûnus 10/22; el-Furkân 25/13; el-Ankebût 29/65; Lokmân 31/32), en büyük yeminlerini O'nun adına ediyorlardı (bk. el-Mâide 5/53; el-En'âm 6/109; en-Nahl 16/38; en-Nûr 24/53). Ayrıca ürünlerinin bir kısmını diğer tanrılarından ayrı olarak özellikle Allah adına ayırmaları (el-En'âm 6/138), melekleri Allah'ın kızları saymaları (en-Necm 53/21), O'na oğullar ve kızlar isnat etmeleri de (el-En'âm 6/100) onların Allah'ı tanıdıklarını göstermektedir.

İslâmî kaynaklar Araplar'daki çok tanrıcılık gibi putperestliğin de yabancı kaynaklı olduğunu belirtirler. Mes'ûdî'ye göre Araplar başlangıçta yaratıcının varlığını inkâr etmiyorlardı. Ancak zamanla tefekkür ve araştırmayı terkedince yaratıcının heybeti karşısında ona ancak bazı araçlar vasıtasıyla yaklaşabileceklerini düşündüler ve bu şekilde "esnâm", "evsân", "ensâb" denilen putlar, heykeller, dikili taşlar gibi nesnelere tapınmaya başladılar (*Mürûc'ü'z-zeheb*, II, 145-146). Kur'ân-ı Kerim'de de müşrik Araplar'ın, "Onlara (putlara) sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyolar"

ruz" dedikleri (ez-Zümer 39/3) ve böylece putları birer şefaathçi kabul ettikleri belirtilmektedir. İslâm tarihçilerinin hemen hemen hepsi Amr b. Luhayy'in ortaya çıkışına kadar Araplar'ın muvahhid olduklarını, Bilâd-i Sâm'da (Suriye) bulunduğu sırada putperestliği tanıyan Amr'ın dönüşünde halkı bu inanca çağırıldığını, Mekke'ye ve diğer birçok merkeze putlar yerleştirdiğini veya put dağıttığını kaydederler. Amr b. Luhay hakkındaki bu nevi rivayetlerin birçoğunun doğruluğu şüpheli, hatta bazıları tarihi gerçeklere aykındır. Ancak Hicaz bölgesine putperestliğin dışarıdan geldiğine kesin gözüyle bakılmaktadır. Nitekim İslâm'ın zuhuruna kadar buralarda Hanîf denilen bir tevhid inancını yaşayanların bulunduğu bilinmektedir. Arkeolojik veriler sayesinde eski dinleri hakkında en geniş bilgilere sahip olduğumuz Güney Arabistan'daki yıldızperestliğin de bu bölgenin ilk dini olmayıp buraya dışarıdan girdiği kabul edilmektedir (bk. ERE, I, 660).

Câhiliye Arapları arasında çok tanrıcılık ve putperestliğin tamamen yaygın hale geldiği dönemlerde bile Hanîfler (hunefâ, ahnâf) diye anılan bazı kişilerin Hz. İbrâhim'in dinini yaşatmaya çalıştıkları, Yahudilik ve Hristiyanlık'tan uzak kaldıkları, ayrıca putperestlikle de mücadele ettikleri bilinmektedir. Nitekim bunlar Kur'ân-ı Kerim'de putperestlikten, yalancılıktan ve Allah'a şirk koştuktan sakınan dindarlar olarak övgüyle anılmış (el-Hac 22/30-31), Ehl-i kitap'ın dinlerinin aslının da Hanîflik olduğu belirtilmiştir (el-Beyyine 98/5). Hz. Peygamber de kendisinin Yahudilik veya Hristiyanlık adına değil "müsamahakâr Hanîflik" adına gönderildiğini ifade etmiştir (*Müsned*, VI, 116).

Hanîfler ve onların inançları hakkında son derece kısıtlı bilgiler ihtiva eden rivayetlerden anlaşıldığına göre bu kişiler düzenli bir dinî cemaat oluşturmayıp daha çok münferit dinî hayat yaşayan âbid ve zâhid kişilerdi; inanç ve ibadetleri de az çok birbirinden farklıydı. Bunların içinde İslâm'ın doğuşuna yakın zamanlarda yaşamış olanlar nisbeten daha iyi tanınmaktadır. İbn Hişâm'ın bildirdiğine göre bu dönemin önde gelen Hanîfler'inden Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Zeyd b. Amr ve Osman b. Huveyris bir araya gelerek Kureys putperestliğinin bâtil olduğu, dedeleri Hz. İbrâhim'in dininin tevhid esasına da-

yandığı kanaatinde birleşmişler ve bu dinin esaslarını tesbit etmek üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardı (*es-Sîre*, I, 222-223). Hanîfler arasında Kus b. Sâide, Ümeyye b. Ebû's-Salt, Süveyd b. Âmir, Âmir b. ez-Zarb, Âbid b. Ebras gibi şair ve hakîm olanlar da vardı. Esasen hemen bütün Hanîfler soylu, bilgili ve kültürlü kişilerdi (geniş bilgi için bk. HANİF).

İslâm'dan önceki Araplar'ın dinî yapısı hakkında bilgi kaynaklarımızın en zengin olduğu alan Güney Arabistan'dır. Bu bölgede elde edilen arkeolojik eserlerden burada ay, güneş ve Zühre yıldızından oluşan üçlü bir tanrılar sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sistem bir tanrılar ailesini andırır. Zira özellikle Güney Arabistan'da ay baba tanrı, güneş ana tanrıça, Zühre de oğul tanrı sayılmaktaydı. Birçok araştırmacıya göre diğer tanrı adları genellikle bu üç tanrıdan birinin sıfatlarından ibaretti.

Bilindiği kadarıyla üç gök cisminin oluşturduğu bu tanrılar sistemi Bâbil kaynaklı olup muhtemelen Sâbiiler ve Keldânîler'in etkisiyle ilk defa Güney Arabistan'da ortaya çıkmış, zamanla değişik şekiller alarak kuzeye doğru yayılmıştır. Bu Câhiliye telakkisine göre ay bütün tanrıların en büyüğüdür ve özellikle Güney Arabistan'ın dinî hayatında özel bir yeri vardır. Bu bölgedeki Arap kabileleri ay tanrısını çeşitli adlarla anarlardı.

Sebeliler'de ay tanrısının adı Almakah'tır. Onlara ait birçok kitâbede en büyük tanrı saydıkları Almakah'ın adına rastlanmaktadır. Hatta Habeşistan'da bile ona tapanlar vardı. Bazı araştırmacılar Almakah adının Arapça'daki "lemeka" (parlamak) kelimesinden türetildiğini düşünerek bu ad ile Kur'an'daki "en-necmü's-sâkib" (et-Târik 86/3) arasında bir ilişki kurmak istemişlerdir. Arkeolojik belgelere göre Almakah için tapınaklar da kurulmuştu. Bunların en önemlisi, halen harabesi yaşayan Me'rib'deki Almakah Ba'l Evâm adlı tapınaktı. Bir rivayete göre bu tapınak Habeşliler'in Yemen'i işgali sırasında yıkılmıştır. Bazı kitâbelerde "Almakah Sevr Ba'l" (Tanrı'nın Boğası Almakah) şeklinde bir ibareye rastlanması, bunun boğa şeklinde bir putla sembolize edildiğini göstermektedir. Nitekim bölgede elde edilen arkeolojik buluntularda boğa başı şeklinde figürlere rastlanmıştır. Ancak Almakah'ı akbaba ve yılan biçiminde gösteren belgeler de vardır.

Ay tanrısının diğer bir adı da Vedd'dir. Vüd veya Ed şeklinde de gösterilen bu tanrının özellikle Güney Arabistan kültüründe önemli bir yeri vardı. Bazı müsteşrikler Ved ile Yunan tanrısı Eros arasında bir ilgi bulunduğunu ve Ved'inancının Yunan kaynaklı olduğunu öne sürmüşlerdir (bk. *ERE*, I, 662).

Semûd ve Lihyân gibi Kuzey Arabistan kabilelerinden kalma kitâbelerde Ved adına rastlanması, ayrıca Kur'an'da da bu adın geçmesi (Nûh 71/23), Dûmetül-cendel'de onun adına bir tapınak kurulmuş olması, Abd Ved gibi şahıs adlarının Arabistan'ın çeşitli yörelerinde kullanılması, Ved kültürünün güneyle birlikte Kuzey Arabistan ve Hicaz'da da yaygın olduğunu göstermektedir.

Güneybatı Arabistan'da yaşamış olan Katabanlılar'ın ay tanrısını başka isimlerle yanında daha çok Amm diye de anıdıkları kitâbelerden anlaşılmaktadır. Aslında Mezopotamya'da bir tanrı ismi olan Sin de Güney Arabistan kabilelerinden Hadramutlular tarafından ay tanrısının adı olarak kullanılmaktaydı.

Câhiliye dönemi Arapları'nda güneşe tapınmanın başlangıcı milâttan önceki zamanlara kadar uzanır. Güneş Güney Arapları'nda dişi, Tedmürîüler'de (Palmiriler) ise erkek tanrı kabul edilirdi. Palmiriler'in Yarhibol adını verdikleri güneş tanrısı Bâbil'deki Şamas'inkine benzer bir fonksiyona sahipti. Ayrıca yine Palmiriler'de bir de doğan güneşi temsil eden Malakbel vardı ki bu da muhtemelen Ba'lebek inancındaki güneş tanrısı Merkûr'den gelme bir inançtır. Güneşe yüklenmiş olan tanrılık fonksiyonundan ve kutsallığından dolayı Câhiliye döneminde Abdüşşems şeklinde şahıs adının kullanımı oldukça yaygındı. Rivayete göre bu adı ilk alan kişi, aynı zamanda güneşe ibadet etme uygulamasının da başlatıcısı olan Sebe el-Kebîr adlı bir Yemenli idi.

Câhiliye döneminde güneşle ilişkisi olduğuna inanılan birçok tanrı ve put adı kullanılmaktaydı. Bunlardan Uzzâ ve Menât'la birlikte Kur'an'da adı geçen (en-Necm 53/19) ve İslâm'ın zuhuru sırasında Sakîf kabilesinin putu olarak bilinen Lât, Araplar'ın en eski mâbudlarından olup güneşi temsil eden bir tanrıça sayılıyordu. Nitekim Lât kuzeydeki Safâlılar'a ait bir kalıttı da güneşin bir parçası olarak resmedilmiştir. Ancak başka belgelerde çıplak kadın ve at şeklinde tasvir edildiği de görülmektedir. Lât'ın

Hicaz bölgesine Lut gölü çevresinde yaşayan Nabatîler'den geldiği sanılmaktadır.

Klasik İslâmî kaynaklara göre Câhiliye döneminde güneşi temsil eden tanrıçalardan biri de Uzzâ idi. Yunanlı bir yazar ise Araplar'da Uzzâ'nın sabah yıldızını temsil ettiğini belirtmiştir (M. J. Lagrange, "Palmyrenes", *ERE*, IX, 594). Lât ve Menât gibi Uzzâ'ya da Hicaz'ın yanında Irak, Şam, Nabat ve Safâ gibi diğer bölgelerde de tapılmaktaydı. Ayrıca Güney Arabistan'da bulunan bir kitâbede "Emetü Uzzâ" şeklinde bir kadın adına rastlanması, Uzzâ kültürünün burada da yaşamış olduğunu göstermektedir. İslâmî kaynaklar Uzzâ'nın Kureys'in en büyük putlarından biri olduğunu kaydeder.

Câhiliye döneminde bihassa Hicaz bölgesinde en çok ilgi gören tanrıçalardan biri olan Menât'ın da Lât ve Uzzâ gibi güneşi temsil edip etmediğine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Kureys ve diğer kabileler de Menât'ı takdis etmekle birlikte İbnü'l-Kelbî'nin kaydettiğine göre hiçbir kabile Menât'a Evs ve Hazrec kadar saygı göstermemiştir (*Kitâbü'l-Eşnâm*, s. 10). Ayrıca Lihyânlılar, Nabatîler, Hüzeyl ve Huzâa kabileleri, Semûdlular gibi başka kabilelerde de Menât kültürü vardı.

Câhiliye döneminin üçlü yıldız-tanrılar sisteminin üçüncüsü olan Zühre yıldızı, Aster veya İster adı verilen ve muhtemelen Suriye ve Asur mitolojisindeki Asterut'tan gelen tanrıdır. Güney Arapları onu erkek sayarken daha kuzeyde dişi olduğu kabul edilmiştir. Aster adı Maînililer, Sebeliler, Hadramutlular, Katabanlılar gibi birçok güney kabilelerinden kalma kitâbelerde zikredilmiştir. Esasen Asurlular, Bâbilliler, Ken'ânîler, İbrânîler ve Habeşler gibi diğer birçok kavimden kalma metinlerde Aster, Aşter, Atar gibi adlarla bu tanrıya inanıldığı bilinmektedir. Eski Arap kitâbelerinde görülen Ümmü Aster, Ebû Aster gibi ifadelerde bu tanrıya saygı dile getirilmiştir. Ancak bu ibarelerdeki "üm" (anne) kelimesinin güneşi, "eb" (baba) kelimesinin ise ayı ifade ettiği görüşü de vardır. Bu üç gezegenin bir tanrılar ailesini oluşturduğu dikkate alınırsa bu anlayışın güçlü bir ihtimal olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Aster'e tapanların onu kendilerine ana ve babaları gibi yakın bildikleri için böyle andıkları da kabul edilebilir. Sebeliler'den kalma bir

kitâbede Ümmü Aster, Bâbil'de olduğu gibi bir bereket tanrıçası olarak gösterilmiştir.

Araplar'da bu üç gök cisminin dışında Süreyyâ, Merih, Süheyl, Utârid (Merkür), Aslan ve Zühâ gibi başka yıldızlar da takdis edilmiştir. Bunlar içinde daha çok Lahm, Huzâa, Himyer ve Kureys kabilelerince takdis edilen Şî'râ (Sirius) özellikle önemlidir. Kur'an'da da anılan (en-Necm 53/49) bu yıldız ilk tapan ve böylece Kureys'in putperestlik anlayışına ilk muhalefet eden kişinin Ebû Kebşe lakabıyla tanınan Cüz' (veya Vecz) b. Gâlib b. Âmir el-Huzâî olduğu söylenir (Âlûsî, II, 239).

Bütün kaynaklar Câhiliye döneminde putperestliğin çok yaygın olduğunu göstermektedir. Putlar için kullanılan en kapsamlı kavramlar **sanem** (çoğulu es-nâm) ve **vesen** (çoğulu evsân) kelimeleridir. Sözlükte "heykel" anlamına gelen sanem, İbrânî ve Ârâmî dillerindeki **salim** kelimesinin Arapçalaştırılmış şekli olup terim olarak "Allah'tan başka tapılan şey" demektir. İbnü'l-Kelbî *Kitâbü'l-Eşnâm*'ın bir yerinde (s. 22) sanem ve veseni eş anlamlı kabul ederek Araplar'ın, taptıkları nesneler heykel şeklinde olursa yani belli birer şekilleri varsa bunlara ensâb ve evsân dediklerini belirtmektedir. Halbuki aynı eserin 33. sayfasında put ahşaptan, altından veya gümüşten insan şeklinde oyularak yapılmışsa buna sanem, taştan yapılmışsa vesen denildiğini ifade etmiştir. Muhtemeldir ki bu son tarif doğru olmakla birlikte uygulamada bu iki terim birbirinin yerine kullanılmıştır. Bunlardan başka bir de **nasb** (çoğulu ensâb) vardır ki "dikili taş" anlamına gelen bu kelimenin terim olarak neyi ifade ettiği tartışmalıdır (bk. Cevâd Ali, VI, 419). İbnü'l-Kelbî ensâbın "toz renkli dikili taşlar" olduğunu belirtirse de şekli hakkında ayrıntılı bilgi vermez (*Kitâbü'l-Eşnâm*, s. 27). Taberî'nin *Tefsîr*'inde yer alan bir rivayette, Nasb put demek değildir; çünkü put işlenmiş ve sûret haline getirilmiştir; ensâb ise taşandır" denilmekte ve bunların 360 taştan ibaret olduğu belirtilmektedir (VI, 48).

İbnü'l-Kelbî'nin belirttiğine göre Câhiliye döneminde Mekke'de her evde tapınan bir put vardı. Bu putlardan, yukarıda bir kısmına işaret edilen ve Güney Arabistan'daki ay, güneş ve Zühre yıldızını temsilen tanrı edinilmiş olanlar dışında kalanların başlıcaları şunlardır:

Medine yakınındaki Yenbû'un Ruhât yöresinde oturan Hüzeyl kabilesinin putu olan ve Kur'ân-ı Kerîm'de Yeûk, Yegûs ve Nesr ile birlikte Hz. Nûh'un çağdaşlarının taptığı putlar arasında gösterilen (Nûh 71/23) Sûvâ' kadın sûretinde bir put idi. Nöldeke'ye göre Sûvâ' İslâm'ın zuhuru sırasında önemini kaybetmiş olmalıdır. Nitekim diğer putların çoğunun aksine bu putun ismiyle yapılmış şahıs adına rastlanılmamıştır (bk. *ERE*, I, 662). İbnü'l-Kelbî'nin bu putu takdis eden Hüzeyl'in şiirlerinde onunla ilgili bir şey işitmediğini ifade etmesi de Nöldeke'nin görüşünü desteklemektedir.

Aslan görünümünde bir put olup "yardımcı" anlamına gelen Yegûs Yemen'deki Mezhiç ve Cüreş kabilelerinin putu idi. Bazı tarihçiler Mısır tanrıları arasında Tağnût adlı aslan şeklinde bir putun bulunduğu bakarak Yegûs inancının buradan gelmiş olabileceğini belirtirler. "Koruyucu" anlamına gelen Yeûk at şeklinde bir put olup İbnü'l-Kelbî'nin bildirdiğine göre San'a'ya Mekke yönünde iki gecelik mesafede bulunan Hayvân adlı bir köyde bulunuyordu. Sebe'nin Belha' yöresinde yaşayan Himyerîler'in Yahudiliği kabul etmelerinden önceki putları olan Nesr (akbaba), Hicaz'ın bazı yörelerinde de bilinmekte ve ona tapılmaktaydı. Mekke'nin güneyinde Yemen yolu üzerindeki Tebâle'de bulunan Zülhalasa adlı put, üzerinde bir çeşit taç oyulmuş beyaz bir taştı (İbnü'l-Kelbî, s. 23). Tebâleliler'den başka Ümâmeoğulları, Haş'am, Becile, Ezd ve Hevâzin Arapları'ndan bazıları da ona tapar ve kurbanlar sunarlardı.

Araplar'da putperestliğin tabii bir sonucu olarak put evleri şeklindeki tapınakların sayısı hayli çoktu. İbnü'l-Kelbî'nin belirttiğine göre aslında her evde bir put bulunurdu ve dolayısıyla her ev bir tapınak gibiydi. Bir put ve tapınak edinmek Câhiliye Arapları'nın en temel amaçlarındandı. Bir puta veya bir tapınağa gücü yetmeyenler Kâbe'nin veya diğer tapınaklardan birinin önüne beğendiği bir taşı diker, sonra tapınağı tavaf eder gibi o taşın çevresini dolaşırdı (İbnü'l-Kelbî, s. 22). Göçebeler de konakladıkları yerlerde çadırdan tapınak kurarlardı. Tapınaklara çoğunlukla **beyt** (ev) denildiği gibi bunların küp şeklinde olanına **kâbe** de denilmekteydi. Ayrıca Câhiliye döneminde **mescid**, **mekrib**, **mâbed**, **tâgut**, **heykel**, **harem** gibi kelimeler de tapınak anlamında kullanılıyordu.

Câhiliye dönemi tapınaklarının en tanınmışlarından biri, Himyerîler'in San'a'daki Riyâm adlı tapınaklarıdır. Himyerîler bu tapınağı takdis ederler, yanında kurban keserlerdi. İbnü'l-Kelbî'nin kaydettiğine göre bu tapınak yahudiler tarafından yıkılmıştır. Aynı müellif Hâris b. Kâ'b oğullarının Necrân'da bir kâbelerinin bulunduğunu, ancak bunun bir tapınak olmayıp kabile ileri gelenlerinin toplantı yeri olabileceğini belirtir. İbnü'l-Kelbî, İyâd adlı Arap sülâlesinin de Kûfe ile Basra arasında, Zahr bölgesindeki Sindâd'da bir kâbelerinin bulunduğunu kaydeder. Yukarıda sözü edilen Zülhalasa için de Tebâle'de bir tapınak kurulmuş ve el-Kâ'betü's-şimâliyye diye tanınan Mekke'deki Kâbe'den ayırmak için bu tapınağa el-Kâ'betü'l-yemâniyye denilmişti. Bir görüşe göre Zülhalasa bu tapınağın adı olup içindeki putun ismi Halasa idi (*Tâcû'l-'arûs*, "hlş" md.). Sakîliler'in Lât için kurdukları tapınak da çok önemli görülmekteydi ve onlar bu tapınağı Kâbe'nin rakibi sayarlardı. Ebrehe'nin Araplar'ı Mekke'deki Kâbe'den uzaklaştırmak düşüncesiyle San'a'ya muhtemelen bir tapınak kurması, bu tür tapınakların Araplar nezdindeki saygınlığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ancak gerek bu teşebbüs gerekse Cüheyne kabilesinin ileri gelenlerinin aynı yöndeki teşebbüsleri, hiçbir zaman Mekke'deki Kâbe'nin bütün Araplar nezdindeki büyük saygınlığını sarsmaya yetmedi.

Kâbe içinde sayısı 360'ı bulunduğu rivayet edilen putların en büyüğü olan Hübel, Kureys'in en önemli putu olarak gösterilir. Bazı Batılı kaynaklara göre Hübel ay tanrısının sembolü idi. Nabat kiltâbelerinde Zûşerâ (dağ tanrısı) ve Menât (Menato) ile birlikte Hübel adına da rastlanılması, Kelb kabilesinde Hübel kelimesiyle soy ve şahıs isimlerinin yapılmış olması, bu putun başlangıçta Kuzey Arabistan tanrılarından olduğunu göstermekte ve Mekke'ye dışarıdan getirildiği yolundaki rivayetleri desteklemektedir.

İsâf ve Nâile de Kâbe çevresindeki kayda değer putlardandı. Bunlardan İsâf Safâ'da, Nâile de Merve'de bulunuyordu. Rosa Klinke-Rosenberger İsâf ve Nâile ile kültünü Câhiliye Arapları'nda kahramanlara tapmanın bir delili sayar (bk. *Kitâbü'l-Eşnâm*, "Giriş", s. 16).

Kaynaklarda İslâm'ın zuhuru sırasında Kâbe içinde peygamber ve melek tasvirlerinin bulunduğu da rivayet edilir.

Câhiliye dönemi Araplar'ı çok defa birbiriyle sürtüşen kabileler halinde yaşadıkları, aralarında siyasî ve fikrî birlik bulunmadığı için tamamen ortak bir akıdeye sahip olduklarını düşünmek mümkün değildir. Bu dönemin başlıca ibadet şekilleri put evleri kurarak buralarda dua, secde ve tavaf etmek, adaklar adamak, kurbanlar kesmek, tanrıların hoşnutluğunu kazanmak için sadaka vermek (tehannüs) gibi faaliyetlerdir. Bu nevi ibadetlerin başlıca gayeleri ise sağlık, afiyet, servet kazanmak, savaşlarda zafere ulaşmak, erkek evlât sahibi olmak gibi imkânlara ulaşabilmeleri için putların ilgi, yardım veya şefaatine nâil olmaktır. Görüldüğü gibi Câhiliye Arapları ibadet ve diğer iyilikleri dünyevî gayeler için yaparlardı. Bu da onların âhirette inanmamalarının bir sonucudur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de müşriklerin ba's, haşır, cennet ve cehennem hayatı gibi âhîret hallerine inandıklarına dair hiçbir bilgi yoktur. Aksine birçok âyetle âhireti inkâr ettikleri (meselâ bk. el-En'âm 6/29; en-Nahl 16/38; el-İsrâ 17/49), böyle bir inancı izhar edenlerin bile sözlerinde samimi olmadıkları (el-Bakara 2/8) bildirilmektedir. Onlar yeniden dirilmeyi "eskilerin masalları" sayarlardı (en-Neml 27/67-68). Câhiliye şiirinde de âhireti inkâr eden ifadelerle rastlanır. Meselâ Şeddâd b. Esved'e isnat edilen bir kıtada, "İbn Kebşe (Hz. Muhammed) beni yeniden diriltileceğimi söyleyerek mi korkutuyor" denildikten sonra insan ruhu bir kuşa dönüşerek bedenden ayrıldıktan sonra yeniden canlanmanın imkânsız olduğu savunulmakta, Tarafe'nin *Mu'al-lağa*'sında da ebedilikten söz edilemeyeceğine göre insan için yapılacak en iyi şeyin olabildiğince dünya zevklerinden faydalanmak olduğu belirtilmektedir (bk. Zevzenî, s. 82). Ancak bu yaygın inkâra rağmen Araplar arasında ikinci hayata inanan bir kesimin bulunduğu sanılmaktadır. Bunun başlıca delili, bazı Araplar'ın ölünün mezarı başına bir deve bağlayarak aç susuz ölüme terketmeleridir. Onlar ölünün yeniden dirileceğine ve akîre veya **beliyye** denilen bu deveye binerek mahşer yerine gideceğine inanıyorlardı. Bazıları ise ölünün tekrar dünyaya döneceğine inandıkları için dönüşü sırasında faydalsın diye mezarına yiyecek, giyecek gibi ihtiyaç maddeleri koyarlardı.

Ya'kübi'nin kaydettiğine göre Câhiliye Arapları Beytülharâm'ı haccederken her kabile kendi putunun önünde saygıyla

durur, dua eder ve telbiye okurdu (*Târîh*, I, 255). Güneşe tapanlar da güneşi temsil eden putun bulunduğu tapınakta güneşin doğuşu, zevali ve batışı sırasında günde üç vakit ibadet ve dua ederlerdi. İslâm'da bu üç vaktin kerahet vakitleri sayılmasındaki sebebin güneşe tapanlara muhalefet etmek olduğu belirtilir (Âlûsî, II, 215-216). Kur'ân-ı Kerim'de de Kureyş ve Sebeliler'in güneşe ve aya secde ettiklerini ifade eden âyetler vardır (bk. en-Neml 27/24; Fusilet 41/37).

Câhiliye Arapları'ndan bazılarının yahudi ve hristiyanları örnek alarak onlarınkine benzer bir oruç tuttukları sanılmaktadır. Bu oruç, yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak kalma veya sükût ve inzivâ şeklinde olurdu. Ayrıca Kureyş'in aşu-re orucu tuttuğu rivayet edilmekteyse de bu rivayet tartışmalıdır (bk. ÂŞÛRA).

Câhiliye kültüründe çocukları sünnet ettirme âdeti oldukça yaygındı. Hatta Kureyş içinde kız çocuklarını sünnet ettirenler de vardı. Gusûl, ölümlerin yıkanması ve kefenlenmesi uygulamaları da görülmekte, ancak bunların genel uygulamalar olup olmadığı bilinmemektedir. Nitekim bazı İslâm âlimleri bir âyetle geçen "müşrikler pistir" (et-Tevbe 9/28) ifadesindeki pis (neces) kelimesinin cünüplük anlamında kullanılmış olduğunu belirtmişlerdir (İbn Kesîr, IV, 74).

Şüphesiz Câhiliye döneminde hac en yaygın, köklü ve düzenli bir ibadetti. Araplar nesî" yaparak hac mevsimini her sene ilkbahar veya yaz aylarına getirirler, "haram aylar" (el-eşhürü'l-hurum) denilen bu dönemi bir barış ve esenlik zamanı olarak geçirirlerdi. Ayrıca onlar yalnız Mekke'yi değil putlarının bulunduğu başka tapınaklarını da haccederlerdi. Mekke'deki Kâbe'ye ve Uzzâ, Menât, Zülhalasa gibi putların bulunduğu diğer tapınaklara yapılan bu ziyaretler birer bayram görünümündeydi. Ancak Araplar arasında, Has'am ve Tay kabileleriyle Huzâa, Yeşkür, Hâris b. Kâ'b kabilelerinden bazı zümreler gibi Kâbe'ye ve kutsal aylara saygı göstermeyenler de vardı (Câhiz, VII, 216). Hacerülesved'e İslâm'da olduğundan daha çok saygı gösterilmekte, hatta bazıları ona tapmaktaydı (İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 612). Câhiliye döneminde en yaygın ibadet şekillerinden biri de tavaf idi. Câhiliye Arapları sadece Kâbe'yi değil putlarını, put evlerini, geçici olarak put edindikleri sıradan taşları bile tavaf ederlerdi. Kadınları da dahil olmak üzere (Müslim, "Tefsîr", 25) bir-

çok kabile, günahlarından sıyrıldıklarını sembolize etmek üzere elbiselerini çıkarıp tavaflı çıplak olarak icra ederler ve bunlara hille denirdi (Ya'kübî, I, 256-257). Çeşitli putlara tapanların telbiyeleri de birbirinden farklıydı.

İslâm'dan önceki Araplar'ın yahudilerle münasebeti ve Yahudiliğin Araplar üzerindeki etkisine dair bilgiler hayli azdır. Talmud'da yahudilerin körfez çevresindeki Araplar'la ticarî münasebetler kurdukları belirtilmektedir. Aynı eserde bir grup Arap'ın yahudi din adamlarına gelerek bu dini kabul ettiklerinden de söz edilir (Cevâd Ali, VI, 514). Ya'kübî gibi bazı müslüman tarihçiler de Yemen'deki Himyerîler'in hükümdarı Tübbâ'nın bir kuzey seferi dönüşünde yanında iki de yahudi din bilgini getirdiğini, bunların hükümdarı ikna ederek putları kırdıklarını ve Yemenliler'i yahudileştirdiklerini; aynı şekilde Evs ve Hazrec'den bazılarının da Yemen'den ayrıldıktan sonra Medine ve çevresindeki yahudilerin etkisiyle bu dini kabul ettiklerini, Gassân ve Cüzâm (Kahtânîler'in bir kolu) Arapları'ndan bazı kimselerin de Yahudiliğe girdiklerini belirtirler. Ancak Yemen ile kısmen Yesrib ve çevresi istisna edilirse İslâm'dan önceki Araplar arasında Yahudiliğin fazla bir ilgi gördüğü söylenemez. Milâttan önce VI. yüzyılda vuku bulan Kudüs'ün Buhtünnasr tarafından işgali ve Bâbil esareti sırasında işgalcilerden kaçarak Hicaz'a gelen yahudiler Medine, Hayber, Vâdilkurâ, Fedek gibi yerleri yurt edindiler. Hristiyanlığın Suriye'de yayılmasından sonra Romalılar'ca sıkı takibata uğrayan Suriye ve Filistin yahudilerinden bazıları da Hicaz'daki dindashların yanına göç ettiler. Muhtemelen milâttan sonra II. veya III. yüzyılda aynı bölgeye göçen Yemen asıllı Evs ve Hazrec kabileleri ile yahudilerin arası hiçbir zaman düzelmedi. Bu yüzden Yahudiliğin bu bölge Araplar'ı üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır.

İslâm'dan önceki Araplar üzerinde Hristiyanlığın etkisi daha güçlü olmuştur. V. yüzyıl ortalarında Hristiyanlık doğuda Ya'kübîler, Nastûrîler ve Melkîler adıyla üç kola ayrıldığı zaman Irak ve Fars bölgesindeki hristiyanların çoğu Nastûrî mezhebine girmiş ve böylece Hîre şehrinde Araplar'dan oluşan bir hristiyan topluluk meydana gelmişti. Hîre hükümdarları misyonerlerin çabalarına uzun zaman karşı koydular; ancak ilk defa 563'te tahta çıkan Amr b. Hind, muhtemelen hristiyan olan ve kiliseler inşa ettiren annesi Hind b. Hârise'nin etki-

siyle bu dini kabul etti. 581'de babası Kâbûs b. Münzir'in ölümü üzerine tahta geçmesi gereken kardeşi IV. Münzir, hristiyan halkın karşı çıkması yüzünden ancak 583'te hükümdar olabilmiş, onun oğlu III. Nasr ise Hristiyanlığı kabul etmişti.

Kuzeyde Hristiyanlığın en fazla yayıldığı Arap topluluklarından biri de Gassânîler'dir. Bunlar, Münziroğulları idaresinden çok önce hristiyanlaşmışlar ve Ya'kübî mezhebinin kabul etmişlerdi.

Putperestliğin iptidai ve sade yapısına nisbetle Hristiyanlığın mistik cazibesi hristiyanların zengin kültürü, âyinleri, dinî kıyafetleri, gösterişli mâbedleri, ikonaları, heykelleri ve hepsinden önemlisi, hristiyan misyoner ve rahiplerin telkinleri Araplar'ın gönüllerini bu dine çekmiş olmalıdır. Nitekim koyu bir putperest olan İmrûülkays ve Abdullah b. Aclân gibi şairler bile Hristiyanlığın şekli çekiciliğini anlatan şiirler yazmışlardır. Bu şekilde Irak ve Suriye yörelerinde Hîrelîler ve Gassânîler yanında Tenûh, Behrâ, İyâd, Süleyh, Âmile, Lahm, Cüzâm, Tağlib, Bekr gibi büyüklü ve küçüklü birçok Arap kabilesi arasında Hristiyanlık geniş ölçüde kabul gördü.

Hristiyanlık Kuzey Arabistan dışında Arap yarımadasının deniz ulaşımına elverişli sahil bölgelerinde de bir ölçüde yayılma imkânı buldu; bunlar arasında bilhassa Yemen'de etkili oldu. Bu dinin Yemen'e ne zaman ve ne şekilde girdiği bilinmemekle birlikte Bizans Hükümdarı Justinianus zamanında (527-565) Bizans'a bağlı ülkelerden kaçarak Kuzey Yemen'deki Necran'a gelen monofizitler sayesinde Hristiyanlığın burada güç kazandığı kesindir. Necran'da bu dini Feymiyûn adlı bir hristiyan zâhidin veya Abdullah b. Sâmir adlı başka birinin tanıttığını belirten rivayetler isabetsiz görünmektedir (I/A, IX, 166). Doğu Roma imparatorları nüfuz ve ticaretlerini genişletmek için bir araç olarak kullandıkları Hristiyanlığı diğer yerlerde olduğu gibi Necran'da da yaymak için buraya papazlar yollamışlar, Necran Kâbesi diye tanınan bir de manastır yaptırılmışlardı. Daha sonra Bizanslılar'ın desteğiyle Yemen'i hâkimiyeti altına alan Habeşî hristiyanlardan, İslâm tarihçilerine göre bir benzeri görülmemiş ihtişamdaki Kulleyis adlı kiliseyi yaptıran ve Kâbe'yi yıkmaya teşebbüsünde bulunan Ebrehe de Yemen'de Hristiyanlığı yaymak için büyük çaba harcamış, halka zulmetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

Tacü'l-'arûs, "hîs" md.; M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "hanîf", "hünefâ", "ensâb", "du'â", "benât", "benûn" md.leri; *Müsned*, VI, 116, 233; Müslim, "Tefsîr", 25; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Eşnâm: Putlar Kitabı* (trc. ve nşr. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 5-38; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 222-223; Cähiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 216; Ya'kübî, *Târîh*, I, 197-205, 254, 255, 256-257; Taberî, *Tefsîr*, I, 21-44, 48, 131-132; VI, 48; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, IV, 122; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 109, 138, 210; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 67-75; II, 50, 56, 126-132, 145-146; Zevzenî, *Şerhu'l-mu'allakât*, Beyrut, ts. (Mektebetü'l-Dâri'l-Beyân), s. 82; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (Kilânî), II, 233-234; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIX, 290; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 74; VII, 340-344; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû'l-me'âd*, III, 612; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulâğü'l-ereb*, II, 194-220, 239, 308; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 6-8, 11-16, 38, 50-60, 71-74, 76-81, 103-113, 227-330, 338-342, 444-448, 450 vd., 511 vd., 582 vd.; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 946; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-'Arab kabîle'l-İslâm*, İskenderiye, ts. (Dâru Lübnan), s. 405-425; E. Renan, *Histoire Générale et Système Comparé des Langues Sémitiques*, Paris 1955, I, 1 vd.; Fr. Taeschner v.dğr., *Târîhu'l-'âlemî'l-'Arabî*, Beyrut 1395/1975, s. 46-52; M. Şemseddin, "Kabîle'l-İslâm Araplar ve Tedeyyünleri", *DİFM*, II/3 (1926), s. 112-176; F.V. Winnett, "Pre Islamic Arabic References", *MW*, XXXI (1941), s. 353; Th. Nöldeke, "Arabs" (Encient), *ERE*, I, 659-667; M. J. Lagrange, "Palmyrenes", a.e., IX, 594; F. Hommel, "Arabistan" (Tarih), *İA*, I, 490-491; A. Moberg, "Necrân", a.e., IX, 166; W. W. Müller, "Mârib", *El²* (Fr.), VI, 546-547; Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, 471.

MUSTAFA ÇAÇIRICI

VII. İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR'DA SOSYAL ve İKTİSADÎ HAYAT

A) Sosyal Hayat. Araplar bedevî (ehlü'l-veber) ve hadarî (ehlü'l-meder) olmak üzere ikiye ayrılırdı. Hadarîler köy ve şehirlerde yerleşik bir hayat sürer, geçimlerini tarım, ticaret ve el sanatlarıyla temin ederlerdi. Bedevîler ise çölde yaşar, su, otlak ve azık peşinde dolaşırlardı. Arap toplumunun temelini aynı atadan gelmiş fertlerden oluşan aile teşkil ederdi. Bir Arap'ın en büyük ideali çok sayıda erkek çocuk sahibi olmaktı. Çünkü bu takdirde diğer aileler nezdinde büyük bir itibara sahip olur ve zamanla diğer akraba aileler de kendilerini bu çok çocuklu ve güçlü ailenin fertleri olarak kabul ederlerdi. Ailelerin bu şekilde birleşmesiyle çöl hayatının temelini oluşturan kabileler teşekkül eder ve zamanla zayıf kabileler kuvvetli kabilelerin himayesi altında toplanarak onun adını benimsenirlerdi. **Asabiyet*** kabilenin ruhu idi ve Arap ancak kan bağına (nesep)

dayalı bir idareyi tanırdı. Bundan dolayı bir Arap için en büyük felâket kabilesiyle olan bağıni yitirmesidir. Zira bedevî canını ve malını ancak kabilesi sayesinde koruyabilirdi. Bedevî, kabilesi dışında hiçbir otoriteye boyun eğmez, onun koyduğu kurallara uyar ve haklarını onun vasıtasıyla alırdı. Nesep asabiyetin temelini teşkil ettiği için bedevî olsun hadarî olsun her Arap nesebini korumaya özen gösterir ve atalarının adını ezbere bilirdi. Bazan nesep anneyle de başlayabilir, fakat aileden daima baba sorumlu olurdu. Fert kabileye karşı bir suç işlerse veya işlediği suç kabilesi tarafından üstlenilmezse başka bir kabilenin himayesi altına girerdi. Kabile içinde bir suç işlerse onu hiç kimse savunmaz, fakat bir yabancı, kabileden birini öldürürse intikam için herkes seferber olur ve bu bir şeref borcu telakki edilirdi. Bazı hallerde diyet kabul edilmekle beraber genellikle kana kan istenir ve kan davaları bazan yıllarca sürerdi. Kabilenin menfaatini korumak için çalışmak asabiyet gereğidir ki bu çok defa körü körüne bir tarafgirlik duygusu şeklinde tezahür ederdi. Bir şairin, "Senin gerçek kardeşin seninle birlikte hareket eder. Sen zalim olursan o da seninle birlikte zalim olur" anlamındaki beyti ile Araplar arasında darbimesel haline gelen, "Zalim olsun mazlum olsun kardeşine yardım et" sözü bunu ifade eder. Hz. Peygamber'in aynı meâldeki hadisinde ise zalim kardeşe ancak zulmüne engel olmak suretiyle yardım edilebileceği belirtilmektedir.

Kabileler şahsî mezîyetleri veya zenginlikleri sebebiyle bazı şahısları reis (şeyh) olarak tanırlardı. Şeyhlerin fazla bir imtiyazları olmadığı halde görev ve sorumlulukları çok ağırdı. Şeyh kabile fertleri üzerinde mutlak otoriteye sahip olmayıp önemli konuları kabileyi oluşturan ailelerin meclisleriyle istişare etmek zorundaydı; bu bakımdan emretmekten çok hakemlik yapardı. Bedevî, şeyhiyle eşit seviyede olduğuna inanır ve onu kendisinden üstün görmezdi. Şeyhlik babadan oğula geçmemekle beraber şeyhin evlâdından biri kabiliyet veya servetiyle temayüz ederse reislik onun elinde kalırdı. Şeyhlik konusunda zaman zaman kabilenin muhtelif kolları arasında rekabet görülür ve bu yüzden çatışmalar eksik olmazdı.

Her kabilenin yaşadığı, konakladığı veya mülk olarak kabul ettiği bir toprağı vardı; bedevîlerde sosyal birim fert de-

ğil topluluktu. Kişi mensup olduğu kabilenin bir üyesi sıfatıyla hak ve vazifelere sahipti. Kabile özel toprak mülkiyeti tanımazdı. Otlaklar ve su kaynakları müşterek mülkiyete dahildi. Kabile hayatını atadan kalan örf ve âdetler düzenlerdi. Bedevî sebebini sormadan kabilesiyle birlikte yola çıkar, baskın ve yağmaya katılırdı.

İslâm öncesi Araplar'da nikâh-ı müt'a, nikâh-ı bedel, nikâh-ı istibdâ gibi muhtelif nikâh şekilleri vardı (bk. AİLE). Bir erkek istediği kadar kadınla evlenebilirdi. Kızlar genellikle on iki yaşına basmadan evlendirilir, ancak çocuk doğurduktan sonra aileye dahil edilirdi. Bundan dolayı çocuk doğurmadan ölürse kocasına baş sağlığı dilenmezdi. Nikâh dinî bir özellik taşımazdı ve evlilik yoluyla kurulan akrabalıklar gibi nikâhın da önemi yoktu. Üvey anneler babadan kalan bir mal gibi miras kabul edilir ve büyük çocukla evlendirilirdi. Büyük oğulun böyle bir istekte bulunmaması halinde bu hak diğer kardeşlere ve **asabe*** akrabalara intikal ederdi. Boşanma yaygındı ve boşama yetkisi erkekteydi. Ancak bazı kadınlar boşama hakkının kendilerine verilmesini isteyebilirlerdi. Boşanan kadın başka biriyle evlenebilmek için bir yıl beklemek zorundaydı. Çöldeki kadınlar erkeklerden daha çok çalışırlardı. Yemek yapmak, süt sağmak, çamaşırları yıkamak, yırtık ve sökükleri diktirmek, çocuklara bakmak, yakacak toplamak onun görevleri arasındaydı. Bununla beraber bedevî kadın şehirdeki hemcinsinden daha çok itibara sahipti ve daha hürdü.

Araplar çok sayıda erkek çocuğa sahip olmakla iftihar ederlerdi. Kız çocukları doğduğunda ise bundan utanç duyar ve Kur'ân-ı Kerîm'de de ifade edildiği gibi (et-Tekvîr 81/8-9) onu diri diri toprağa gömmekten çekinmezlerdi. Bazıları da fakirlik korkusuyla çocuklarını öldürürlerdi (bk. el-İsrâ 17/31). Çocuklar elleri silâh tutuncaya kadar mirastan pay alamazlardı. Araplar istedikleri çocukları nesebine bağlar ve miraslarına ortak ederlerdi; bazan da kötü bir hareketi yüzünden kendi çocuklarını kabileden uzaklaştırırlardı. Çocukların eğitimi çok basitti, bununla beraber en cahil kabilelerde bile çocukların ana babaya itaatleri esastı.

Bedevîlerin monoton bir hayatı vardı. Develerini ve sürülerini otlatmaktan arta kalan zamanlarını sohbet ederek, avlanarak veya baskın yaparak geçirirler-